

Таким образом, в звуковой природе языка проявляется эстетика речевой организации текста, которая, в частности, находит свое отражение в ритмомелодичности его организации. Выявление гармонических центров в стихотворениях позволяет наблюдать закономерность: золотое сечение проходит по той строке или синтагме, которая фиксирует градационный, звучностный, смысловый или эмоционально-смысловый пик текста. Поэтому привлечение гармонических центров высказываний и текста, в состав которого они входят, уточняет и углубляет процесс интерпретации поэтического текста, дает исследователю возможность дойти в своем процессе познания текста до самого центра, духовной доминанты. Подобная интерпретация текста помогает вскрыть глубинный смысл стихотворений О. Мандельштама, который обладает удивительным даром «непрямого говорения» с читателем.

Литература

1. Бураго С. Б. Музыка поэтической речи. – К.: Дніпро, 1986. – 180 с.
2. Жирмунский В. М. О ритмической прозе // Русская литература. – 1966. – № 4. – С. 8-12.
3. Мандельштам О. Сочинения в 2-х томах. – М., 1990. – Т.1.
4. Пешковский А. М. Стихи и проза с лингвистической точки зрения. – Л., 1952.
5. Черемисина Н. В. Вопросы эстетики русской художественной речи. – К., 1981.
6. Щерба Л. В. Фонетика французского языка. – М., 1948.

Демешко І. М.

ФУНКЦІОНАЛЬНІ МОРФОЛОГІЧНІ КЛАСИ ПРИГОЛОСНИХ ПРИ ТВОРЕННІ ВІДДІЄСЛІВНИХ ДЕРИВАТИВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

На сучасному етапі розвитку української словотвірної морфології спостерігаємо систематизацію словотвірних одиниць на нових концептуальних засадах. Питання внутрішньої організації слова, комплексний аналіз семантичних, словотворчих і граматичних ознак девербативів залишається актуальною проблемою граматики української мови. Концептуальний апарат морфології потребує подальшого вдосконалення й аналізу, упорядкування й узгодження з понятійними і термінологічними системами суміжних лінгвістичних дисциплін.

У лінгвоукраїністиці питання словотвірної морфології порушувалися при вивченні закономірностей словозміни і словотворення у працях І. І. Ковалика, Н. Ф. Клименко, Л. Л. Гумецької, Є. А. Карпіловської, В. О. Горпинича, К. Г. Городенської, В. В. Грещука, О. Ф. Пінчука, Л. І. Комарової, І. В. Козленко, М. В. Кравченко, М.Ю. Федурко та ін. Питанням морфології присвячені праці словацьких, польських і російських мовознавців – Я. Босак, К. Ковалик, С. М. Толстої, І. Б. Іткіна та ін.

Метою статті є дослідження особливостей морфологічних кореляцій приголосних і визначення морфологічних класів приголосних при творенні девербативів у сучасній українській мові. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) з'ясувати поняття сильних і слабких морфологічних позицій; 2) спрогнозувати можливі морфологічні зміни при творенні девербативів; 3) з'ясувати особливості морфологічних кореляцій приголосних в українській мові; 4) визначити морфологічні класи приголосних при творенні девербативів у сучасній українській мові.

Матеріалом дослідження слугують 15148 віддієслівних похідних, які отримано способом суцільного добору зі «Словника української мови» в 11 томах, «Словника іншомовних слів» «Інверсійного словника української мови».

У лінгвістиці і досі ще немає загальноприйнятого розуміння морфології в колі лінгвістичних дисциплін, не визначено статус її основної одиниці – морфони. Це пояснюється неоднорідністю предмета морфології, який, з одного боку, пересікається з фонологічними фактами (позиційно зумовлені альтернативі (вокалічні, консонантні), фонемний склад морфем), а з іншого боку, – з морфологічними фактами (явища, що мають іншу природу на межі морфем). Також враховуючи школи і підходи до об'єкта вивчення, по-різному визначають статус морфони. Так, М. С. Трубецької зазначав, що кожне чергування знаходить вираження у мовній свідомості мовців у вигляді морфони – морфологічних одиниць, що представлені як сукупність фонем, що беруть участь у даному чергуванні [9, с. 88].

В. Б. Касевич (представник Ленінградської фонологічної школи) підтримував погляди М. С. Трубецької і сповідував думку, що «немає підстав відмовляти автоматичним (фонетичним) чергуванням у статусі морфологічних, якщо вони дають особливі варіанти морфем», розмежовуючи при цьому автоматичні і неавтоматичні чергування [5, с. 20]. О. О. Реформатський (прихильник Московської фонологічної школи) відстоював автономність морфології по відношенню до фонології і морфони, але заперечував виділення морфони: «ніякої морфони немає і бути не може» [7, с. 116]. О. А. Земська під морфонею розуміє ряд фонем, що чергуються в аломорфах однієї морфемі [3, с. 98]. В. О. Горпинич вважає таке розуміння морфони надто вузьким, оскільки із сукупності різних змін при трансформації в похідне охоплено лише історичні чергування, а всі інші морфологічні зміни (позиційні чергування, усичення, інтерфіксація, інтерференція, зміна наголосу) залишаються поза поняттям морфони. Тому В. О. Горпинич пропонує розширити визначення морфони: «це ряд зумовлених акомодациєю морфологічних явищ у морфах мотивуючих слів і дериватів, що формуються в певній словотвірній позиції» [2, с. 170].

Таким чином, Г. Улашин дає визначення морфони як певного елемента морфа, а М. С. Трубецької, О. А. Земська, В. В. Лопатін трактують морфону як сукупність морфем, що перебувають у відносинах альтернативі.

Отже, фонема – одиниця абстрактніша, ніж морфонема. Морфонема – це специфічна мовна одиниця, яка представлена рядом позиційно зумовлених чергувань при словотворенні. Диференційною ознакою морфони української мови є вокальність/консонантність, для системи консонантних морфони – палатальність/депалатальність.

Лінійні перетворення дієслівної основи, крім усічення, часто поєднуються з чергуванням. Аналізуючи формальні модифікації морфем, необхідно розрізнити альтернативи, що мають як парадигматичний (варіанти морфем), так і синтагматичний (сполучуваність морфем) аспект, а усічення належить до морфології слова, що виступає засобом організації морфемної послідовності (синтагматичний аспект) в межах основи мотивованого слова.

Н. Є. Ільїна пропонує розрізнити перцептивні (сильні і слабкі) і сигніфікативні (сильні і слабкі) морфологічні позиції. У запропонованій класифікації враховуються фонетичні позиції, розроблені О. О. Реформатським. Запропонований опис перцептивних позицій О.О. Реформатського базується на функціях фонем і враховується реалізація фонем в головному вияві або варіантах фонем [4, с. 56]. Під поняттям сильної сигніфікативної позиції автор визначає позиції якнайменшої обумовленості наступним афіксом фонем, що реалізує морфону, а під поняттям слабкої – позиції найбільшої обумовленості [4, с. 57]. Т. В. Булігіна зазначає, що класи позицій встановлюються не тільки за ознакою їх однорідного впливу на сусідні одиниці, але й облік граматичного характеру одиниць і їх фонетичного складу [1, с. 329].

В. В. Лопатін зазначає, що «кожний із словотворчих морфем мотивованих слів характеризують два показники: лінійна сполучуваність з певними фонемами сусідніх морфем (синтагматичний аспект) і сполучуваність з визначеними морфемами сусідніх морфем (парадигматичний аспект)» [6, с. 269]. С. М. Толстая під поняттям сильної позиції (дистрибутивної) визнає позицію максимального розрізнення і найменших обмежень, а під слабкою – позицію нерозрізнення, що обмежує вживання тих чи інших видів морфем або фонем. Операційна сильна позиція та, що диктує певні модифікації морфем або фонем, а слабка – та, яка залишає їх незмінними [8, с. 84]. Наприклад, якщо операційна сильна позиція вимагає палаталізації твердих приголосних (пор. перед суфіксом **-ій** (*водій, носій*), **-іль** (*заметіль, купіль*), **-іж** (*платіж, надіж*)), породжена нею дистрибутивна слабка позиція буде обмежувати тверді приголосні. Так, позиція перед суфіксом **-ар** дистрибутивно сильна, оскільки допускає і тверді, і м'які приголосні: *креслити* – *кресляр*, *сверлити* – *свердляр*, *пекти* – *пекар*; *володіти* – *володар* (депалаталізація). Їй відповідає три різних операційних позицій: 1) зберігає твердий і м'який приголосний основи; 2) палаталізує твердий приголосний; 3) викликає депалаталізацію приголосного.

Варто погодитися з думкою С. М. Толстой, що завдання морфологічного опису полягає в тому, щоб виявити регулярність чергувань і представити їх у вигляді певної системи і певного набору морфологічних правил, які б відносились до класів морфем, класів позицій [8, с. 80].

Істотною ознакою українського віддієслівного словотворення є взаємодія морфологічних позицій, наприклад, усічення, консонантні альтернативи і модифікація наголосу (переміщення з тематичного голосного на дериваційний суфікс): *садіти* – *садіння* (д//д'), *говоріти* – *говоріння* (р//р').

Необхідно враховувати, що консонанти /б/, /п/, /в/, /м/, /ч/, /ш/ перед суфіксом **-инн(я)** зазнають лише часткової палаталізації, вони тільки пом'якшуються і реалізуються в комбінаторному варіанті (30): *дробити* – *дробіння*, *ловити* – *ловіння*, *волочити* – *волочіння*, *сушити* – *сушіння*.

Палаталізуючу дію на мотиватора можуть мати суфікси **-инн(я)** (*лагодити* – *лагодіння*, *дзвонити* – *дзвоніння*, *творити* – *творіння*), **-ій** (*водити* – *водій*, *возити* – *возій*, *носити* – *носій*), **-іж** (*платити* – *платіж*, *падати* – *падіж*).

При творенні ВДІ на **-инн(я)**, **-ій**, **-іль**, **-іж**, крім палаталізації, може відбуватися і зворотне чергування с//т, с//д (*прати* – *прядіння*, *переплести* – *переплетіння*, *класти* – *кладій*, *замести* – *заметіль*, *падати* – *падіж*).

Дослідження словотвірних парадигм ВДІ на **-енн(я)**, **-инн(я)**, **-ій**, **-іль**, **-іж** дає можливість зробити висновок, що морфологічні альтернативи розширюють валентні властивості словотворчих морфем, роблять можливими утворення похідних будь-якої словотворчої структури.

Існують певні методології щодо опису і типології консонантних альтернатив в різних слов'янських мовах. Так, аналіз консонантних морфологічних альтернатив приголосних при словотворенні в українській мові дає можливість зробити висновок, що консонантні морфологічні альтернативи необхідно описувати для кожного морфологічного класу приголосних (губних, язикових, фарингальних). Це дає можливість сформулювати морфологічні правила до цілого морфологічного класу, а не до індивідуальних одиниць – морфем. Такий методологічний підхід може визначити регулярність і передбачувати вплив форманта на мотиватора, також передбачувати поведінку приголосних внаслідок сполучуваності із ініціаллю форманта.

Характер впливу суфікса на похідну основу залежить від фонологічної структури суфікса (наприклад, суфікси, що починаються з голосного переднього ряду, впливають на попередній приголосний твірної основи (в більшості похідних), внаслідок чого виникають консонантні альтернативи. Проте ця залежність не абсолютна, суфіксальні морфемі з тим же фонемним складом можуть по-різному впливати на похідну основу (якщо тотожні граматичні і морфологічні характеристики).

Так, при творенні віддієслівних похідних питомий суфікс **-енн-**, впливаючи на попередній приголосний твірної основи, призводить до консонантних чергувань (д//дж, б//бл, в//вл, м//мл, ф//фл): *оздобити* – *оздоблення*, *оздоблений*, *оздоблено*; *направити* – *направлення*, *направлений*, *направлено*; *замовити* – *замовлення*, *замовлений*, *замовлено*; *розграфити* – *розграфлення*, *розграфлений*, *розграфлено*; *впровадити* – *впровадження*, *впроваджений*, *впроваджено*; питомий суфікс **-ій** – до консонантних чергувань (д//д', з//з', л//л', н//н', с//с', т//т'): *водити* – *водій*, *возити* – *возій*, *палити* – *палій*, *носити* – *носій*, *крутити* – *крутії*.

Іншомовні суфікси **-ер**, **-ент** залишають незмінною твірну основу або викликають депалаталізацію приголосного в похідному: *адаптувати* – *адаптер*, *дублювати* – *дублер* (л//л), *гастролювати* – *гастролер* (л//л), *рецензувати* – *рецензент*, *претендувати* – *претендент*. Суфікс **-іж** викликає консонантні альтернативи в похідному: *комплектувати* – *комплекція* (т//ц'), *проектувати* – *проекція* (т//ц'), *дискутувати* – *дискусія* (т//с'), *контужити* – *контужія* (з//з'), *проектувати* – *проекція* (т//ц').

Позиція депалаталізації характерна для девербативів на **-ок**: *зудити* – *зудок*, *свистіти* – *свисток*. Тому вибір класу приголосних і вибір направлення чергувань пояснюється не скільки економним і зручним способом

(у переважній більшості відповідають історичним відношенням між альтернантами (пор. *прясти – прядильник, плести – плетун, світити – свічка, годувати – годівля*)), а структурою дериваційних парадигм.

Регулярні консонантні альтернації в українській мові в певних морфологічних умовах доцільно розглядати не просто як корелятивні пари за твердістю – м'якістю, а як морфологічні позиції палаталізації. Кожен приголосний в українській мові має різний ступінь палатальності і тому виходячи з цього, можна виділити такі класи приголосних, які зазнають змін при словотворенні:

I – приголосні, які не зазнають палаталізації: *ж, ч, ш*;

II – приголосні, які зазнають палаталізації перед /i/: *д, т, з, с, ц, л, н, дз, р*;

III – приголосні, які зазнають перехідної палаталізації (йотації), переважно перед /e/: *б – бл, п – пл, в – вл, м – мл, ф – фл*;

IV – приголосні, які зазнають перехідної палаталізації (йотації), переважно перед /e/: *г – жс, к – ч, х – ш, д – джс, т – ч, з – жс, с – ш, ст – шч*; приголосні, які зазнають перехідної палаталізації при словозміні: *г, к, х, г*.

На фонологічному рівні за ступенем палатальності виділяють: 1) власне палатальний: *й*; 2) палаталізовані: *дс тс зс сс цс лс нс дзс рс*; 3) напівпалаталізовані (звуки): *б', п', в', м', ф', ж', ч', ш', г', к', х', г'*.

Класифікація приголосних фонем (фонемосполук) за типами палаталізації

Клас приголосних	Функціональний клас	Початковий ступінь	Ступінь неперехідної палаталізації	Ступінь перехідної палаталізації (йотації)	Приклади
I	1	<i>б, п, в, м, ф, ж, ч, ш</i>			<i>ловити – ловіння, кропити – кропіння</i>
II	2	<i>д, т, з, с, ц, л, н, дз, р</i>	<i>дс тс зс сс цс лс нс дзс рс</i>		<i>солити – соління, творити – творіння, носити – носій</i>
III	3	<i>б, п, в, м, ф</i>		<i>бл, пл, вл, мл, фл</i>	<i>оздобити – оздоблення, оживити – оживлення</i>
IV	4	<i>г, к, х, д, т, з, с, ст</i>		<i>жс, ч, ш, джс, ч, жс, ш, шч</i>	<i>розсадити – розсадження, звузити – звуження, сповістити – сповіщення</i>

Дана таблиця відображає парадигматику консонантних альтернацій при творенні девербативів в українській мові, їх основні типи, які мають регулярний характер. За цією таблицею можна визначити функціональний клас приголосних, визначити загальні морфологічні умови, спрогнозувати та описати економним способом поведінку приголосних при поєднанні з будь-яким формантом. Таким чином, аналізуючи морфологічні особливості девербативів української мови, можна зробити висновок, що словотвірна морфологія української мови має високий ступінь регулярності.

Аналіз морфологічних особливостей віддіслівних дериватів дає можливість зробити такі висновки:

1. Морфонема – це специфічна мовна одиниця, диференційною ознакою якої є вокальність / консонантність, для системи консонантних морфем – палатальність / депалатальність.

2. Кожна конкретна морфологічна трансформація у фонемному вияві кореневих (основних) та афіксальних морфем при їх взаємодії відбувається за наявності певних умов. Характер дії форманта на похідну основу залежить від його фонологічної структури.

3. Тип морфологічної позиції (палаталізації, депалаталізації) визначає характер консонантних альтернацій при творенні девербативів в українській мові.

Джерела і література

- Бульгина Т. В. Проблема теории и практики морфологического описания // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1975. № 4. – С. 328-340.
- Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К.: Вища шк., 1999. – 207 с.
- Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 304 с.
- Ильина Н. Е. Морфология глагола в современном русском языке. – М.: Наука, 1980. – 147 с.
- Касевич В. Б. Морфология. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 180 с.
- Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика. – М.: Наука, 1977. – 315 с.
- Реформатский А. А. Фонологические этюды. – М.: Наука, 1975. – 134 с.
- Толстая С. М. Морфология в структуре славянских языков. – М.: Индрик, 1998. – 318 с.
- Трубецкой Н. С. Некоторые соображения относительно морфологии // Пражский лингвистический кружок: Сб. статей. – М.: Прогресс, 1967. – С. 115-119.

Демчук А. И.

ФОНАЦИОННЫЕ ГЛАГОЛЫ КАК СРЕДСТВО ЯЗЫКОВОЙ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ЗВУЧАНИЯ АНГЛИЙСКОГО РЕЧЕВОГО ГОЛОСА

В последнее время появляется все больше лингвистических работ, посвященных исследованию связей мышления с телесным, перцептивным опытом человека. Одним из видов чувственного восприятия является восприятие звучания речевого голоса. Анализ языковой репрезентации звучания речевого голоса может решать задачу исследования способов осмысления человеком мира.